

Emile Danino

Pilpul i Mea Shearim

En dag kom en fortravlet hedning (1) til Rabbi Hillel og spurgte, om han kunne fortælle ham, sådan på stående fod, hvad Torah'ens væsen var. Den skriftkloge farisæer, som levede i begyndelsen af det første århundrede f. Kr., svarede: "Du skal ikke gøre mod andre, hvad du ikke vil have, andre gør mod dig. Alt det andet er bare fortolkninger. Gå hen og lær dem".

Den fortravlede levnes ingen fred. Han får ganske vist jødedommen fyndigt serveret, men snart forvandles glæden til opfordring om at skaffe sig viden. *Torah* betyder Viden/Loven/Læren. Dengang kunne den rummes i et par hellige værker. *Talmud* er den stort anlagte kommentar til Torah'en. Den består af *Michna*, *Halakha* og *Haggada* og indeholder praktisk taget alt, hvad lærde rabbinere har sagt om jødisk ånd fra ca. år 200 f. Kr. til ca. år 500 e. Kr. Det gælder lige fra historie og medicin til lovgivning og leveregler. Michna handler bl. a. om helligdage, ægteskabslove, civil- og straffelove. Halakha søger at forklare forskellige udlægninger af Michna. Det er Lovens anvendelse i praksis. Haggada, den ikke-juridiske fortolkning af Loven, rummer sælsomme fortællinger, opbyggelige parabler, fortræffelige legender og mere eller mindre dybsindige sentenser som: Tale er én mønt værd. Tavshed to mønter.

Torah og Talmud danner referencerammen for pilpul. Det er en middelalderlig diskussionsform om modstridende fortolkninger i Talmud. Fremgangsmåden er ganske enkel. Først læser man et tankesæt op, som man ønsker at belyse. Dernæst prøver man at finde ud af, hvor i Torah'en man kan relatere det til. Selve fortolkningen foretages ud fra den gamle jødiske eksegese, som skelner mellem fire lag i en hellig tekst:

PSCHAT: den bogstavelige betydning

DRASCH: den symbolske betydning

REMEZ: den allegoriske betydning

SOD: den mystiske/kabbalistiske betydning

I en Talmud-tekst er et tankesæt et led i den samlede fremstilling om en eller anden sag, f. eks. en lov, et enkelt punkt vedrørende et citat, en længere kom-

mentar til et skriftsted i Torah'en. Vanskeligheden består bl. a. i at der ikke findes nogen form for tegnsætning i Talmud, hvilket ikke befordrer forståelsen. Man læser det ene tankesæt op efter det andet og standser først, når man ønsker at få forklaret et dunkelt punkt i teksten. Så kaster man et blik på de to, tre kommentarer, der er trykt på samme side. Hjælper det ikke, finder man yderligere hjælp hos utallige Talmud-kommentatorer. Man prøver selvfølgelig at finde belæg for sin egen udlægning ved at støtte sig til flest samstemmende autoriteter, men man bøjer sig ikke for nogen anden autoritet end det diskursive arguments. Sådant tilegner studenten sig den spørgende, kritiserende fornuftsprocedure. Desværre skæmmes pilpul ofte af støjende gebærder og åndsfortærende hårkløveri.

Jeg har engang været heldig at overvære en pilpul. Det var i Mea Shearim, den eksotiske bydel i Jerusalem, hvor ultra-ortodokse jøder går klædt i mørke frakker året rundt. Fredag bærer de overdådige pelshatte, *streimelen*. Oprindeligt blev den båret af deres forfædre i Polen på befaling af en sachsisk konge, der mente at kunne latterliggøre dem i deres hustruers øjne. I stedet endte streimelen med at blive en fornem hovedbeklædning. Den bæres sædvanligvis fredag aften, når shabbat'en træder ind, og Mea Shearim går herefter i dvale. I de følgende 24 timer går alt i stå. Man hører ikke radio, ser ikke fjernsyn og taler ikke i telefon, for her er man streng i troen, og fromhedstyranni er et ukendt begreb. Shabbat, der jo betyder hvile, blev for umindelige tider siden indstiftet for at mennesker, der i seks dage er hæmmet af forskellige gøremål, hviler sig den syvende og fryder sig over verdens skabelse.

Jeg kan huske, det var ulideligt varmt den dag, men det forhindrede ikke børnene i at løbe og lege tagfat. Drengene havde blege ansigter, smukt indrammede af blonde slangekrøller, som hang ned ad kinderne. Deres mødre var i langærmede kjoler og stramtsiddende hovedtørklæder. De stod og kaglede på jiddish som en flok spurve ved solnedgang.

Jeg slentrede videre i en sand labyrint af stræder og blindgyder. Den ene gade lignede den anden. Jeg var faret vild og prøvede igen at finde vejen ud af Mea Shearim, da jeg pludselig stod foran en *Jeshiva*. Der lød en underlig summen derinde fra, nærmest som på børsen lige før lukketid. Jeg gik ind. Der var lidt mørkt, men dejligt køligt. En snes studenter stod og disputerede så det stod efter.

Jeg slog mig ned og prøvede at følge dysten mellem to af dem. Det viste sig snart, at den ene prøvede at afstemme sin kritik med de to parallelle kommentarer, som var trykt på samme side som det talmudiske tankesæt, de var i gang med. Den anden var uenig i hans udlægning. Teksten bestod i sig selv af 12-13 linier, kunne jeg høre. De to parallelle kommentarer af flere hundrede. Enhver, der har set en side i Talmud, ved, hvor hurtigt det kan svimle for én. Selve tek-

בא להם יין בתוך המון — וקודם המון לא נא לנס. אם התצי לומר — לבניה רליה ונחמנו דקחני דין אלמי המון פטר לה עלמה המון — אינן רליה, דהאם זה לבניה היה לבנות, הלל אנתוך המון — לבית חלה — שנתעויה הוא בול, ולא היו גרין לבית מתוך הסעודה אליו יושבו לבית. לאחר

המון אחד כבוד המון — קח אלהיך דעה דכח קדור: דבשיתוקו יין שני אחר המון — אחד ונדרך יין על וסא קח ליה דכל התה וזהו ייןך על. אנתוך המון נעשה וקח ענין כי נרבה על עלמה המון. פטר את המשרת — קח על פי שתי ייןך סעודה לתלמי חכם, אלל לישורו חלילה, וכל שכן נעשה קורה — סעודה לישורו, טון יינך בודו טון — נוקוס פליגי. דקבע להם נוקוסה מקוס נגדור ועלה והזונה — היו קנישתו נעיר. אלה יסנו ונאליין נקוסה אלה יתה — אינן קנישתו. אלו תלמידיו בתייה — דקנישתו נעיר. אלתר נהר נע — כי שני רשא וקא — דקחני יין ויובסי — אלל הזמנת מקוס הוא, ללא היו קנישתו. אלל אלו שזאזיניה לכך — היו קנישתו, ואלר ענין לכולן.

ביצור מברכין פרק ששי ברכות

מביע

איחוביה נחשה יין רב לאר נתמן מסשנתו: יבא להם יין בתוך המון כל אחד מברך לעצמו, ולאחר המון — אחד מברך לכולם. ומכאן אפשר להסיק שאף על פי שבא להם יין בתוך המון וברכו עליו — יי' לחומר ולברך גם לאחר המון? וישביר רב נתמן: הכי קאמר כד אמר, כח היא ספיקתה הנרבים המשנה אינה נהג במקרה אחד ורצין אלא בשני מקרים שאינם קשורים זה בזה, אם לא בא להם יין בתוך המון אלא לאחר המון, אחד מברך לכולם.

במסנה נאמר שהברך על הפת פוסר את המפרטת אך ברכת המפרטת אינה פוסרת את הפת ובית שבאי אומרים אף לא כעשה קדרה, על כן שואלים: בית שבאי ארישא פליגי או דילמא אסיפא פליגי? ושל התמחה הם ונולקס או אזיל על הטון הם ונולקס? ששאר לשם בשתי הצורות, אפשר להבין שהמנה במסנה ספק שהמברך על הפת פטר את המפרטת וכל שכן עשה קדרה ואחרי בית שבאי למימי: לא מביעא פטרות דלא עשה להו פת, אלא אפילו עשה קדרה — נמי לא עשה ספרה ונאבו כי פת שבאי נהור לא נזרבה נגי ספרות שאין פוסרת אותה ברכת הפת אלא אפילו עשה קדרה שכן לא עשה פליגי (אזיל על הטון הם ונולקס) וכך יש להבין: המברך על המפרטת לא פטר את הפת, ואף כי לא פטר את הפת אבל מעשה קדרה פטר את הפת

שאי לומר שפילו מעשה קדרה — לא פטר, וזה לא נחמרה, ומאשרים אותה בחיקוי [במשנה הבאה] ללא מתרון. ד' תמנה חלקו בין המקרה שהיו הנפוצים ויובסי שאין או זו נחשבת עניות קבע, לבין המקרה שבו היו סוככים, כמאן נהאש שהמברך — אין [כז] ונחשב הרב לפעולת קבע אבל לא הסבו — לא, ועל כך אנו כביאים מקור סוחר. ורמינהו: עשה שהיו תולכים בדרך אף על פי שכולם אוכלים ממכר אחד — כל אחד מברך לעצמו, ישבו לאכול, אפילו שלל אחד ואחר אוכל ממכרו שלו — אחד מברך לכולם שכן זו נחשבת כסעודה משותפת, ומכאן יצאנו וישיבה לאכול מתיבא כקניעת פעולה בלי קשר ליות מסוכים. את המתיבה מישר ר נתמן כי פת יצאנו, באכרו כי פת שאשרו בהולקס גורר היה כגון דאמרי נזיל וניכול לחמא ברוך מלן [כז] ששארו: נלו ונאכל לחם נתמוס סוניו] מנינו שהכניסו טראש על מקום סוכים — הרי זו לבית סעודה, ונבטשו זה מסוחר: כי נח נספיה דרב אולו תלמידיו בתריה [באשר ומה נפש — מה מלכו המניין: אחרי ללות את ארנו לא הציר בה וקבר] כי הררי, אמרי: נזיל וניכול לחמא אנתך דנק [אשרי חזרו אחרו: נלו ונאכל לחם על נהר ונס] במת דרכי יתיב וקא מביעא להו: 'הסבו דוקא תנו, אלל ישבו — לא, או דילמא: כיון דאמרי יתיב וניכול רישתא בדוכתא — כי הסבו דמי? לא היה בידיהוה, קם רב אדא בר אהבה

לרב נתנחן: בא להם יין בתוך המון — כל אחד ואחד מברך לעצמו, לאחר המון — אחד מברך לכולם! אמר ליה, הכי קאמר: אם לא בא להם יין בתוך המון אלא לאחר המון — אחד מברך לכולם.

ג "ברך על הפת — פטר את הפרפרת, על הפרפרת — לא פטר את הפת: בית שבאי אומרים: אף לא מעשה קדרה". איביעא להו: בית שבאי ארישא פליגי, או דילמא אסיפא פליגי? דקאמר תנא קבא: בריך על הפת פטר את הפרפרת וכל שכן מעשה קדרה, ואתי בית שבאי למימר: לא מביעא פרפרת — דלא פטרנה להו פת, אלא אפילו מעשה קדרה — נמי לא פטרנה; או דילמא אסיפא פליגי, דקחני: בריך על הפרפרת לא פטר את הפת, פת הוא דלא פטר, ואפילו מעשה קדרה — פטר. ואתו בית שבאי למימר: נאפיל מעשה קדרה נמי לא פטר — תיקו.

תוספות

ד "היו יושבין כל אחד ואחד כו" — הסבו — אין, לא הסבו — לא. ורמינהו: ועשרה שהיו הולכים בדרך, אף על פי שכולם אוכלים ממכר אחד — כל אחד ואחד מברך לעצמו; ישבו לאכול, אף על פי ששני אחד ואחד אוכל ממכרו — אחד מברך לכולם. שחגל ישבו, אף על פי שלא הסבו — אמר רב נתמן בר יצחק, כגון דאמרי: נזיל וניכול לחמא ברוך מלן, כי נח נפשיה דרב, אולו תלמידיו בתריה, כי הדרי, אמרי: נזיל וניכול לחמא אנתך דנק, במת דרכי יתיב וקא מביעא להו: הסבו דנקא תנו, אפיל ישבו — לא, או דילמא כיון דאמרי יתיב וניכול רישתא בדוכתא פליגינתא — כי הסבו דמי? לא היה בידיהוה, קם רב אדא בר אהבה

המון דכבר נפל ידיו, והבי ספסע בסמוך פתח ברייתא, כיצד מיר הכה וכו'. כוונה נראה כי נזיל וניכול ידיו ודעתו לאכול ולשתות — פטר אפילו הדבורה כדוריס מרוב מיהו דשריב ספסיס: ועוד: דלא אריא דהבולה כיון שאינה העידה דפסי, ומיהו: כי שמחיידין לעולם קודם פילת דים לאוקי נפשיהו ספולתא, ראו ודאי צריך לברך אחרי ברכת פניו שלש ולא פטר יין שבתוך המון. יין שבתוך המון כמו שיפור יין שלאחר המון — ומירי וזה היה להו יין לפני המון.

הסבו אין לא הסבו לא: תיבה: אמאי קשה מדיקא? ותקסי ליה מרישא במדיא, דקחני היו יובסי מברך כל אחד לעצמו? ויש לומר: דאי מרישא הוא אסיפא ישבו כשבול קודם אחר, שלא היה דעתם אפלה לאכול, אבל אם ישבו אשתא לאכול — יערה בני אדם שהיו מהלכין בן נזיל וניכול לחמא כי כביבו והסבו דמיא — והשתא נחא לא דרשיה ככהניין דבירי בין ברכת המבוצא בין ברכת המון. כדכבש הא מתוך הכרתיא עברה שן את סוס וכו', ואם אשאר אכא המינו לטיבשי ע ברכת המון: והאך ברכו על הפת כשהיה יושב לוכי: ששא מיידי וישבו לאכול זה אחר זה, וברך כל אחד לעצמו "הבוציא".

עיונים

פיר דבת בית שבאי / כגון כרכים ד כרויסי כאלו יובסיב דבית שבאי תאם אפשיניו וכו' את שבס על בית שבאי בן הורוויזו / כביר כתיב בית שבאי כרכים כתיב אלו אינם ספנה ואין סוכה לברום. אולם כפי דעת רב בית שבאי אינו יארוך עשירי אלא לעס כהן דעת בית הלל — דהוכח כן נעשה (כאמרי, תימן תוספתא סוכה פ' א).

ישבו וריכבו / היו שרשיה יסבין — נאן ואף ככוסים אחר — כילוס סוכו: וליכור, המסורין הם מלה הנבדלים סוכיב ושלוחו, או ככוסים האוכל (בוגנים, הורוויזו) וכל פי' ה'

מסורת השי"ס
ג. ירושלמי סם [תפניו].
ד. תוספתא ברכות פ"ה.
י. ירושלמי ברכות פ"ז ה"ד.

sten er som regel skrevet med stor kvadratskrift. Kommentarerne, som oftest står rundt om teksten, er skrevet med nærmest mikroskopisk kursiv, *Ktav Raschi*. De to Talmudkyndige foran mig svømmede rundt i dem som fisk i vandet.

Jeg ved ikke, hvor længe jeg blev siddende der, måske en time eller to, og det begyndte langsomt at gå op for mig, at de to særlinge i sorte frakker og med skæg og ortodokse ørelokker kunne krydshenvisse til Raschi (2) og Ibn Ezra (3) lige så let som jeg kan sige shalom, shalom.

Der var dog et navn, som dukkede op oftere end andre, Rambam, også kendt som Maimonides (4). Foruden adskillige skrifter om medicin, farmakopé og hygiejne har Maimonides skrevet det stort anlagte religionscodex, *Michneh Torah*, lovens gentagelse. Der er tale om et værk på 14 bøger, et slutprodukt af en systematisk oprydning i junglen af love, forskrifter og fortolkninger. Maimonides' bearbejdelse af de lærdes kommentarer er en analytisk præstation uden side-stykke. Manden var dristig nok til at koge hele det talmudiske stof, som havde hobet sig op gennem tiderne, ned til den endelige systematiserede udgave af Loven. En sammenfatning, der vakte den bitreste teologiske storm i den jødiske verden. Hans klare tanke og systematisk ordnende ånd banede ikke desto mindre vejen for den jødiske skolastik.

Han gjorde det hidtil afgørende forsøg på at bringe frisk luft ind i Talmud og give filosofiske og historiske forklaringer på religiøse emner og forskrifter. Med *Michneh Torah* undfangede han den samme plan, som nogle år senere blev ledende for Thomas Aquinas' *Summa*, da han systematiserede det teologiske felt.

Maimonides' egentlige filosofiske værk hedder *Moreh Nevukim*, Vejledning for de Rådville. En af hovedteserne går ud på, at Skriften må tilpasses den aristoteliske fornuftsprægede filosofi. Ingen tvivl om, at Maimonides allerede på et tidligt tidspunkt blev bekendt med såvel Aristoteles' værker som Ibn Sinas (Avicenna) udlægning af grækeren. Det springende punkt er imidlertid, hvorvidt Ibn Roshd (Averroës) (5) også havde øvet indflydelse på hans tænkning.

Taget ordret, fremgår det i indledningen af *Moreh Nevukim*, virker nogle bibelske udtryk som en klods om benet på mennesker, der oprigtigt er religiøse, men også respekterer fornuften som menneskets fornemste gave. Sådanne mennesker må ikke tvinges til at vælge mellem en religion uden fornuft og en fornuft uden religion. "Rationalister" mente, at Maimonides ikke gik langt nok. Fromme jøder, især fra Provence, anklagede ham til gengæld for at have solgt Skriften til grækerne. De gjorde gældende, at hans forsøg på at sikre troen ved fornuftens hjælp i virkeligheden betød en stiltiende anerkendelse af fornuftens autoritet på troens bekostning.

Som bekendt gik Averroës langt videre med sin lære om den dobbelte sandhed, ifølge hvilken noget kan være sandt i teologi og falsk i filosofi eller om-

vendt. Teodicé-problematikken løste han på den hidtil mest elegante måde. Han mente, at Gud efter Skabelsen overlod verden til naturlovene.

Maimonides fik ikke den helt store anerkendelse, som han fortjener. Heschel (6) opsummerer hans begrænsede indflydelse således:

How different the existence and accomplishment of Judaisme would be if Maimonides idea had gained wide acceptance. But its sphere of influence was confined to individual periods or communities. It was not the codifier and "guide" Maimonides but the commentator Rashi who became the shaper, teacher and educator of his people; it was not the metaphysics of Maimonides but the Caba-la and Hasidism that molded the future... Maimonides proudly named his Codex the Michneh Torah, but the title did not catch on. Maimonides fought against magic practices, but legend foisted miracolous deeds upon him. Maimonides rejected dialectics, but his Codex promoted pilpul... Maimonides, who would employ his ratio to demarcate the limits of reasons, was later styled the "classisist of rationalism" (p. 211).

Jeg husker, jeg sad der midt i Jeshivaen, fordybet i mine egne tanker. Det temmelig håbløse foretagende, som den jødiske og kristne skolastik i sin tid havde bundet an med, havde lidt et ynkeligt skibbrud. Opgaven var uoverkommelig. Det gjaldt om at trække troens kamel gennem fornuftens nåleøje.

Pilpul'ens tråd havde jeg selvfølgelig tabt, og det var jeg lidt flov over. Det lykkedes mig imidlertid hurtigt at hænge på igen. Dysten havde i mellemtiden taget en ny vending. Flere nye autoriteter var begyndt at dukke op: Jacob Tam fra Orléans (7), Rabbi Loew fra Prag (8) og kabbalisten Joseph Albo (9). Jeg gruede et øjeblik for at pilpul'en skulle forfladiges til gold Gematria, en tal- og bogstavmystik, hvor ord får betydning på grundlag af bogstavernes talværdi. Her er en smagsprøve:

Der står skrevet: "Denne verden er som en forgård til den kommende verden; bered dig i forgården, så du bliver værdig til at træde ind". Meningen er indlysende... I Gematria er summen af "denne verden" et hundrede og treogtres, og af ordene "den kommende verden" et hundrede og fireoghalvtreds. Forskellen mellem "denne verden" og "den kommende verden" er ni. Ni er det halve af atten. Atten hedder (svarer) på hebræisk (til) chai (Het + Yod), som betyder liv. Denne verden er kun halvt liv. Vi lever kun halvt i denne verden. Kun halvt!" (10)

Ved passende jongleren kan Gematria forklare alt og ingenting. Når dette er sagt, må vi ikke glemme, at en lille sekt i sin tid var i stand til at forvandle een

til tre og tre til een. Den fik succes. Jeg var som sagt bange for at pilpul'en skulle forvandles til Gematria, men det blev jeg heldigvis skånet for. Mine to Talmudkyndige fortsatte bare med at fortolke og analysere, mens kvaster og ørelokker svirrede omkring dem. Den ene af dem fægtede sig igennem et par dunkle steder i teksten, mens den anden greb ham i påståede uoverensstemmelser, og sådan blev de ved at tærskle langhalm på endeløse spidsfindigheder - en dom, der næppe er helt retfærdig, indser jeg nu.

Der gik endnu en times tid, og jeg begyndte så småt at håbe på en belejlig pause, så de to studerende kunne hjælpe mig med at finde vejen ud af Mea Shearim. Men de fortsatte bare i ét væk, som om evigheden allerede var dem skænket.

Hvordan har denne metode kunnet overleve i snart tusind år? Er det kun undervisningsvane eller skyldes det, at "systemet" har visse pædagogiske fordele? Det er nu skik at klage over skolastikkens stivhed, men netop denne form for disputeren tvinger én til klarhed. Studenten vænner sig allerede i en tidlig alder til at tage stilling til kritik og formulere en argumentation.

Jeg kan huske, jeg koncentrerede mig om hvad der blev sagt, ikke måden det blev sagt på, og lod mig ikke anfægte hverken af støjen eller slåen ud med armene. Jeg havde én gang for alle affundet mig med den kendsgerning, at sydpå begynder vandet at koge ved 70 grader, mens det i Nordeuropa først koger ved 110 - helst 120. Mens jeg sad dér og lyttede, blev der med ét påfaldende stille. Den ene af dem var simpelthen løbet tør for argumenter. Tænk engang, manden var gået i stå! Han var tynget. Jeg var lettet. Jeg troede et øjeblik, at teksten nu var tilstrækkeligt belyst, og at vi kunne komme "hjemad". Men du godeste, modparten forærede ham lige netop det argument, staklen manglede for at pilpul'en atter kunne blusse op.

Den varede lige til solnedgang.

Lidt senere fik jeg at vide, at det netop var finessen ved denne diskussionsform, ikke at vinde, men sammen at nå et skridt videre i forståelsen af teksten.

Noter

1) Overleveringen vakler på dette punkt. En del tyder på, at der er tale om en lunken jøde, ikke en hedning. Det forklarer nok opfordringen om at gå hen og lære fortolkninger af Torah'en.

2) Rabbi Shlomo Itzhaki, eller Rashi (1040-1105). Bortset fra en studietid i Worms levede Rashi hele sit liv i Troyes. Hans bibelkommentar har været skelsættende og trykkes den dag i dag. Sproget er enkelt i stilen og klart i udsagnet. Kommentaren er blevet benyttet som *grundlag* for en latinsk bibelkommentar, skrevet af Nicolaus af Lyra, som var professor i teologi ved Sorbonne. Luther brugte netop den kommentar, da han skrev sin oversættelse af Det gamle Testamente. Et mundheld siger: Si Lyra non ly-rasset, Lutherus non saltasset - Hvis Lyra ikke havde spillet på sin lyre, havde Luther ikke danset.

3) Ibn Ezra: Abraham Ibn Ezra (1089-1164). Talmudist.

4) Rabbi Moshe ben Maimon, eller Rambam, Maimonides (1135-1204). *Moreh Nevukim* findes i adskillige udgaver, oversat til fransk, tysk og engelsk: The Guide of the Perplexed. Maimonides har kendt Averroës i Cordova, deres fødeby. Araberen gav jøden ly i Almeria, da han måtte flygte fra Almohadernes Spanien til Fès i Marokko. Det var som at komme fra asken til ilden. I Fès blev han tvunget til at gå over til Islam, hvilket han "gjorde" en årrække indtil han flygtede igen. Tvangs"dåb" er ingen "dåb", sagde han.

5) Ibn Roshd, Averroës (1126-1198). Arabisk-andalusisk filosof, som har videreudviklet rationalistiske og materialistiske aspekter hos Aristoteles. Siger de Brabant har forelæst om ham i Paris. Senere blev Averroës kritiseret af Thomas. Kirken har måttet kæmpe mod averroismen, som dukkede op i forskellige ikklædninger.

6) Abraham Joshua Heschel: *Maimonides*, New York 1982.

7) Jacob Tam fra Orléans (død 1171), en af de berømte Tosafister (Tilføjer). Talmudist af Rashis skole.

8) Rabbi Loew fra Prag (1512? - 1609). Den berømte kabbalist, der øvede en vis indflydelse på hassidismen og sabbatianismen, var mærkeligt nok ihærdig modstander af pilpulmetoden, som han betragtede som ren kasuistik, hvad den ofte er. Rabbi Loew fra Prag tilskrives heltens rolle i legenden om Golem.

9) Joseph Albo (1380-1444). Kabbalist.

10) Chaim Potok: *The Chosen*, 1967 (da. o. *De udvalgte*, København 1968), en roman om fanatisme og tolerance i et jødisk miljø i New York. Heri en fremragende og krystalkar introduktion til hassidismen, kabbalismen, Talmudstudiet, ortodoks og liberal jødedom og ikke mindst zionismen. NB! Spring de første 30 sider over, som handler om en baseball-kamp. Sammen med André Schwarz-Barts roman *Le Dernier des Justes* (da. o. *Den sidste retfærdige*, København 1960), som han fik Goncourtprisen for, er det måske de to romaner på dansk, som bedst giver en fin indgang til den jødiske verden.